

Archeologie českých zemí

11. Archeologie církevní architektury.

Vznik a vývoj církevní

organizace

- **Čechy: 973** – vzniklo pražské biskupství, spadající pod arcibiskupství v Řezně
 - před založením pražského biskupství nelze hovořit o církevní organizaci
 - první pražský biskup: **Dětmar** (výchova kněží, svěcení kostelů)
 - druhý: Slavníkovec **Vojtěch**
- **Morava: 1063** – vzniklo (bylo obnoveno) biskupství v Olomouci jako soukromá fundace Vratislava II. (1061-1092)
 - boj o investituru Rehoř VII. kontra Jindřich IV.: Vratislav na straně císaře
 - **1146**: Jindřich Zdík získal od knížete imunitu pro statky olomouckého biskupství
- **Velkofarní organizace** – vytvořena po založení pražského biskupství
 - v čele představení velkofarnosti, kteří pečovali o duchovní potřeby a byli podřízeni biskupovi
 - 10. – 11. stol.:** arcipryšt (arcipresbyter) - tj. arcikněž
 - **od 12. stol. :** arcijáhn (archidiakon) – zastupoval biskupa a byl jím vybírán ze členů kapituly
 - starali se o nižší klérus a tvořili spojovací článek mezi biskupy a kostely (farní a soukromé)

- **1) Období emancipačního boje: 10. – poč. 13. stol.:**
 - církevní instituce musely respektovat tzv. **zakladatelská práva:**
 - a) **panovníka** – vlastník majetků s fiskálními zájmy
 - uplatňování regálií (nárok na důchod z uprázdněného benefícia) a spolií (nárok na majetek zemřelého duchovního)
 - b) **šlechty** – od konce 11. stol. zakládány soukromé vlastnické kostely (konec 12. stol. oratoře bez farních práv)
 - Velkofarní kostely** – do konce 10. stol. pouze ve správních centrech provincií (jen hradiště)
 - Hradské kostely** – ecclesiae baptismales: s právem křtu a pohřbu
 - kněží mohli udílet všechny druhy svátostí, tzv. **farní přímus**

Členění kostelů od 13. stol. podle významu:

- a) **katedrální chrám:** sídlo biskupa a kapituly
- b) **velkofarní kostely**
- c) **venkovské kostely** (ecclesiae plebales) a kaple (ecclesiae filiae)

- **Změny velkofarní organizace:**

- a) přeměna arcikněžských kostelů v kapituly: 1039: Stará Boleslav, 1057: Litoměřice, 1070: Vyšehrad, 1125: Mělník
- b) zakládání nových kostelů mimo hrady (povolení z konce 10. stol. pražskému biskupu Vojtěchovi – Vysoká u KH)

- **Pol. 12. stol.** – rozklad staré farní organizace a vznik nových kostelů založených šlechtou
 - při některých velkých kostelích vznikly kapituly s arciknězi
 - arcijáhensství nahrazeny arcidiakonáty:
 - soukromé kaple nabyly charakter veřejných svatyň (empora, patronátní pán)
 - farní funkce kostelů jsou na venkově doloženy ve 2/4 12. stol.
 - jako mezičlánky mezi biskupstvím a arcijáhny a venkovskými plebány vznikají děkanáty
- **Kláštery** – měly upevňovat křesťanství (vzdělanost), kolonizační činnost

- **2) Období konsolidace: 13. – konec 14. stol.:**

- prosazení církve ve společnosti a jejího vlivu na duchovní oblasti
- středověký člověk pravidelně navštěvoval bohoslužby, kázání, církevní slavnosti, poutě, světil svátky aj.
- desátky: poplatky za náboženské úkony a obřady (fiskální politika papežské kurie)

30. dubna 1344 – Karel IV. povýšil pražské biskupství na arcibiskupství a opíral se o avignonské papežství

- vznik samostatné církevní provincie v čele s pražským arcibiskupem a podřízenými biskupstvími: Olomouc (1063)
Litomyšl (1344)

- prvním arcibiskupem se stal Arnošt z Pardubic

- **Ve 13. a 14. stol.** – vzrůstá počet far: nová vlna christianizace : podpora šlechty a měšťanstva
 - dochází k masovému zakládání far a jiných klášterních ústavů (hlavně městské žebravé řády)
 - církev organizuje každodenního život: církevní svátky, zdůraznění svátostí (křtu, pomazání)
 - dochází k posílení autority církve prosazující se v úřadech správy státu a dochází ke vzrůstu církevního majetku (celibát)

- organizace církevních institucí nabyla pevné podoby s přesně vymezenou působností
- jmenování do úřadu (investitura) byla vyřešena kompromisem: feudál se stal patronem kostela a ten dával biskupovi návrh na jmenování správce kostela a ten jej potvrdil

- **česká církevní provincie:** 10 arcijáhenství
 - děkanáty a farnosti: řízeny usneseními pravidelných synod – shromážděním kněžstva

- **Karel IV.:** za jeho vlády vzniklo v Českých zemích 35 nových klášterů

- **1378: papežské schizma** – mezi papežem a francouzským králem
 - papežská kurie přesídlila do Avignonu (boj o svrchovanost církve nad světskou mocí)
 - proti Urbanovi VI. zvolen v Avignonu Kliment VII., koncil v Pise 1409 sesadil Řehoře XII. avignonského Benedikta XIII. a zvolil Alexandra V. – 3 papeži
 - vyřešil až kostnický koncil (1419)

- **c) Období krize a husitské revoluce: 15. stol. – 16. stol.:**
- **14. stol.** – začaly se projevovat příznaky první velké vlny sekularizací
 - kazatelé: **Matěj z Janova** – kritický pohled na kláštery: zbytečnost řádů
- **Ukončení fundačních aktivit** – poslední 1391: kláštery ve Fulneku a Prostějově
- **Prohlubují se hospodářské problémy řádových institucí :**
 - různá fundátorská břemena, obecné berně a speciální berně
 - zadlužení (za Václava IV. jsou klášterní poplatky zdrojem královských příjmů)
 - vyhánění řádových farářů, první útoky na kláštery jak ve městech i vesnicích
- **Smrt Václava IV.** – napadány mendikantské konventy v centrech husitství v Praze a na Táboře
 - klášter Na Slovanech zůstal zachován, protože opat přijal husitské požadavky
 - klášter sv. Anny fungoval jako jakýsi sběrný klášter uprchlíků
 - husitské války zapříčinily, že církve ztratila asi 90 % statků
 - husité se opírali o znění 3. artikule, který byl proti světskému panování kněží
 - po r. 1437: porážka radikálního křídla husitů
 - mniši vracejí do klášterů (v sv. Čechách k obnově klášterů vůbec nedošlo)

Řádové duchovenstvo

- **Klášterní organizace** – specifický konglomerát církevních společenstev, které se vyvíjely souběžně se světskou církevní sférou a představovala tzv. vlastní založení
 - fundace raně středověkého období (do pol. 13. stol.) se vyznačovaly hlavně hospodářskou aktivitou.
- **Zakladatel** – panovník a šlechta
- **Kolonizační řády** – benediktíni
 - cisterciáci
 - premonstráti
- **Do r. 1100:** 7 benediktínských klášterů
- **1110 – 1205:** 27 klášterů

Církevní instituce:

- Vznikaly v Egyptě již od 3. století, kdy se formovaly duchovní základy, odkud se rozšířily do Evropy.
- **Průkopníci raného mnišství:**
 - sv. Antonín:** 251 – 356
 - sv. Pachomius:** 287 – 347 – zakladatel poustevnictví (**eremitství**)
 - vytvořil první společenství mnichů (**klášter**)
 - zastával kolektivní mnišství (**cenobitství**)
- Každý klášter měl vlastní pravidla: **regula – řehole**
- **Zlatý věk zakládání klášterů** – Francie: 1100 - 1250
 - Čechy: 1140 - 1300

Řády s mnišským způsobem

života

sv. Benedikt z Nursie (480 – 547)

- zakladatel benediktinského řádu, který položil jednotnou formu mnišského způsobu života
- v klášteře na hoře Monte Casino ve střední Itálii sepsal pravidla každodenního života
- klášter byl podle sv. Benedikta Boží dům, kde přebývá zmrtvýchvstalý Kristus oslavovaný kněžími formou:
 - a) modlitby (základ spirituality)
 - b) práce (prostředek askeze)
 - c) studia (lektio divina: vzdělanost)
 - d) meditace a duchovní sebezdokonalení
- **6. – 11. stol.:** univerzální forma mnišství v Evropě.
- Od konce 1. tis. se objevují snahy po reformě: výročí 1000 let smrti Ježíše Krista došlo k velkému

Benediktínské řády

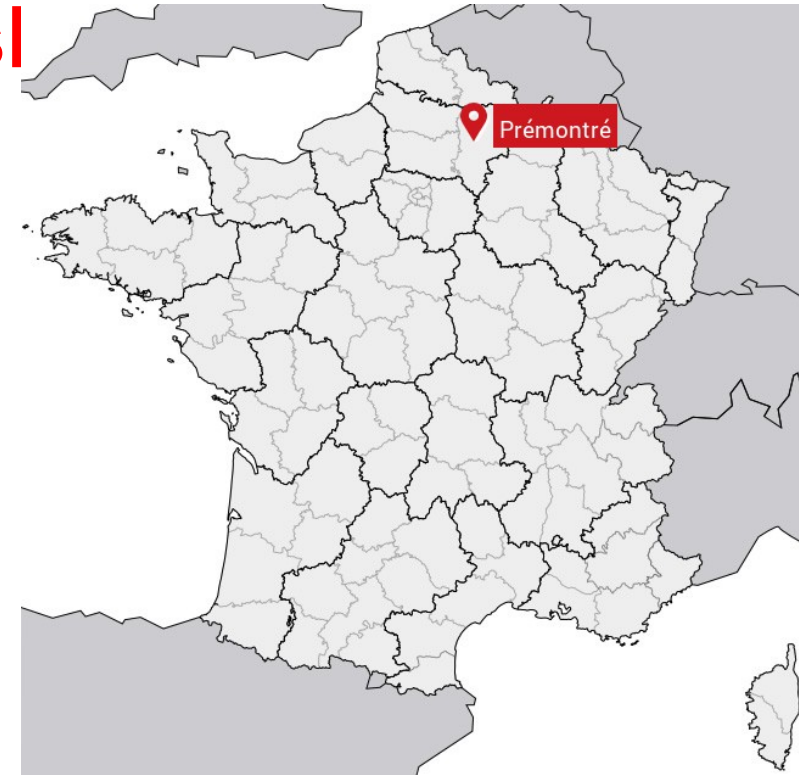
- **992–993: Břevnov** – první benediktínský klášter v Čechách
 - založil sv. Vojtěch, který řeholní sliby složil v řecko-latinském konventu sv. Bonifáce a Alexia na římském Aventinu
- **klášter sv. Jiří** na Pražském hradě – bazilika (925) a klášter (976)
- **Ostrov u Davle** (999), **Sázava** (1132)
- **Opatovice nad Labem, Kladruby** (1115)
- **Postoloprty** (mezi lety 1119-21), **Vilémov** (1131), **Podlažice** (1160)
- **Mateřský klášter** – na naše benediktínství měl vliv hlavně klášter v bavorském **Niederalteichu**.
- kolem 1. pol. 10. stol. – přichází reformní vlivy z okruhu kláštera v Gorze u Mét
 - gorzská reforma** – procísařský charakter, prosazována Otou III. v rámci politiky „renovatio imperii“ klášterem Altach)
 - přes Trevír – Řezno – Niederaltreich se dostala do Břevnova a Ostrova.

Clunyjské hnutí

- Reformační hnutí usilující o emancipaci moci církevní vůči světské
- **Cluny** – Burgundsko: klášter založil r. 910 vévoda Vilém Akvitánský
 - tvůrcem reformy byl druhý opat Odo (927-42)
 - hnutí založeno na tvrdé askezi a zdůraznění liturgické (bohoslužebné) složky klášter. života
 - od 10. do 12. stol. přistoupilo ke Cluny asi 2000 klášterů
 - na rozpor mezi hláсанou askezí a přepychem clunyjských klášterů poukazovali noví reformátoři, kteří později vytvořili cisterciácký řád.
- **Biskupské kapituly** – vznikají při katedrálních kostelech v Praze a Olomouci, kde se hlásají základy společného života:
- **Vita communis** – **755**: Zásady sestavil biskup v Metách jako obecný vzor pro vita canonica katedrálního kléru
 - základy klášterního žití a správy společného majetku
- **Jindřich Zdík** – olomoucký biskup a zastánce clunyjské reformy
 - navštívil Jeruzalém (1123, 1137/8)
 - do našich zemí uvedl premonstráty a cisterciáky
 - u kostela sv. Václava v Olomouci založil novou kapitolu (společenství kněží u kostela) a biskupský palác

Premonstrátský a kartuziánský

- **sv. Norbert z Xanten** – 1120: založil první klášter v Premonstré
 - řídili se řeholí sv. Augustina z poč. 5. stol.
 - poslání: život ve společnosti (kázání pro veřejnost)
- Klášter na **Strahově** – Mons Sion
- **Litomyšl** – Mons Oliveti
- premonstráty byli nahrazeni benediktíny v:
- **Želivi** (1149) a **Hradisku u Olomouce** (1150)
- Premonstrát: v **Dolních Kounicích** – Rosa coeli (1183)
- premonstráti: **Louka u Znojma**
- Na poč. 13. stol.: založil mužský klášter v **Zábrdovicích** Lev z Klobouk a ženský vznikl v **Nové Říši**
- **sv. Bruno** – na konci 11. stol. zakládá **kartuziánský řád**
 - přísná pravidla řehol. života (mlčení)

Cisterciáci (šedí mniši)

- **Robert z Molesme** (1028-1111)
 - pocházel ze šlechtické rodiny v Champagne
 - přívrženec clunyjského hnutí
 - **1075**: založil nové opaství v Molesme
 - **1098**: založil nový klášterní dům v **Citeaux – claustrun novum**,
pro který se pak se ujal název **Cistercium**
(neosídlená krajina 20 km jižně Dijonu)

- **sv. Bernard z Clairvaux** (1090/1-1153)
 - představitel reformního cisterckého hnutí a tvůrce křesťanské mystiky
 - bojoval proti nádheře – asketismus
 - zdůrazňoval hlubokou zbožnost

Le Cîteaux et ses ramifications monastiques à la fin du XIIe s.

- Clairvaux : 80 filles
- Morimond : 28 filles
- ▲ La Ferté : 5 filles
- Cîteaux : 28 filles
- ▲ Pontigny : 16 filles
- Zone de densité monastique
- En tout : 525 abbayes à la fin du XIIe s.

Cisterciáci (šedí mniši)

Organizace cisterciáckého řádu:

- **Citeaux** – stál v čele organizační struktury
 - z něj pocházel **generální opat řádu**
- **La ferté, Pontigny, Clairvaux, Morimond** – 4 protoopatství: nejstarší: základna pro nové kláštery – filiace
- **Nový klášter** – filiace (rozrod, oddělení původního mateřského domu)
- **Mateřský dům** – poskytl „dceři“ základ konventu (12 mnichů–ideová kontinuita)
 - mateřskému klášteru zůstalo trvale nadřazené postavení
 - pater abbas (opat mateřského domu) prováděl každý rok vizitace – protokoly
- **České země:** premonstrátská fundační vlna: končí kolem r. 1200
cisterciácká fundátorská vlna: končí až ve 14. stol.

Cisterciáci (šedí mniši)

- Zakládání klášterů cisterciáckého řádu bylo reformou benediktínského řádu.
- **1142** – Jindřich Zdík do kláštera v **Sedlci u Kutné Hory** uvedl cisterciáky: první cisterciácké opatství v Čechách
 - mateřský klášter: filiace bavorských **Valdsas**: Citeaux (1098) – Morimond (1115), Kamp (1123), Volkemrode (1131), Valdsasy (1133)
- **Sedlecké filiace:**
 - Zbraslav** (1292), **Skalice** (1347), **Pohled** (1267-75), **Staré Brno** (1320), **Plasy** (1144) – založil Vladislav II. na Plzeňsku
- **Plaská filiace:**
 - Hradiště nad Jizerou** (1145), **Svaté Pole** (1150), **Sezemice** (1267), **Velehrad** (1204), **Oslavany** (1225), **Tišnov** (1233), **Vizovice** (1261), **Zlatá Koruna** (1281), **Pomuk** (1144-45) - filiace franského opatství v Ebrachu (vnučka Morimondy), **Osek** – nejmladší, vznikl na konci 12. stol.

Řády s rytířským způsobem života

- **Johanité – 12. stol.:** nejstarší rytířský řád v českých
 - **1169:** u sv. P. Marie pod řetězem na Malé Straně
 - na Moravě usazeni v Ivanovicích na Hané, Hor. Kounicích, Přibicích, Mutěnicích
- **Templáři – 1118:** řád založen ve Svaté zemi francouzskými rytíři
 - působil i v Evropě (boj proti pohanům, špitální a charitativní funkce)
 - **1230:** v Čechách – komendy v Jamolicích a Čejkovicích a hrad Templštejn
 - **1312:** řád je zrušen papežem Klimentem
- **Strážci Božího hrobu – 1188:** přišli do Čech
- **Němečtí rytíři – 1201 a 1204:** získávají majetky v Opavě a Praze
 - domy komenda ve Slavkově (město a 4 vesnice v okolí)
- **Do počátku 13. stol.:** nepřesáhl počet klášterů: 30 objektů

Farní síť

- **13. stol.** – na Moravě vznikají **děkanáty** (uskupení několika far), jako mezistupeň mezi farou a biskupstvím.
- **Robert (Angličan) – 1201 až 1240:** olomoucký biskup
 - **1206:** od Přemysla Otakara I získal právo svobodné volby biskupa
- **Bruno z Schauenburku – 1245 až 1281:** olomoucký biskup, rod pocházel z Dolního Saska (sev. Německa)
 - rádce Přemysla Otakara II., na biskupských statcích vybudoval lenní systém
 - **1260:** Kroměříž - kolegiátní kapitula u sv. Mořice
- **Dětrich z Hradce – 1281 až 1302:** nástupce Bruna, na kapitulní je povýšen proboštský kostel sv. Petra
- **20. léta 30. stol.:** ve městech se usazují **mendikantské (žebrové) řády: dominikáni a minoriti**
- **od r. 1256: augustiniáni eremiti** (poustevníci)
 - usazují se ve velkých městech, Praze, Olomouci, Brně, Znojmě, Jihlavě Opavě
 - spory s městským farním klérem: směli kázat jen ve svých kostelích, veřejně jen, když se nekázalo ve farním kostele
 - mohli pohřbívat laiky, ale ¼ získaných poplatků měli odvádět místnímu faráři, s jehož svolením mohli udělovat svátosti manželství, eucharistii či pomazání.

Mendikantské řády

- **Augustiniáni** – za Jana Lucemburského založeny: **kanonie řeholních kanovníků sv. Augustina**
(suplovala farní správu)
- **Kartuziáni** – **1342**: založili kartuzii před branami Prahy (u sv. Tomáše)
 - **1388**: přesídlili z Tržku u Litomyšle do Dolan u Olomouce
 - období „**nové zbožnosti – devotio moderna**“ **Štěpán z Dolan** – reformátorské snahy
- **Karel IV.:** Nové Město pražské: benediktíni z Postoloprta
premonstrátky z Doksan
klarisky z Panenského Týnce
- **Nově vznikly – kláštery:** karmelitánů, slovanských a ambroziánských benediktínů, augustiniánek
- **Mimo Prahu založeny** – klášter celestínů v Ojvíně, karmelitánů v Tachově
- **1344** – povýšeno **pražské arcibiskupství**
 - nově vzniklo **biskupství v Litomyšli**

Terminologie

- **Generální kapitula** – sbor představených klášterů v čele řádu
 - zasedání všech opatů, usnesení v platnosti zákona (Citeaux: první 1116)
 - opati ze vzdálených zemí jezdit jednou za 3 roky
- **Konvent** – conventus: sbor mnichů (monachi), působil v každém klášteře
- **Mniši** – skládali slib čistoty a chudoby (professus)
- **Preláti** – klášterní hodnostáři:
- **Opat** – abbas (lat. otec): představený kláštera
 - vedl kapitulu, sloužil nejvýznamnější mše, prováděl vizitace v podřízených kláštorech
 - prelatura: dům opata se soukromou kaplí: většinou mezi kostelem a bránou
- **Převor** – prior: zástupce opata, stál v čel konventu, liturgické povinnosti (zpovědník)
- **Novicmistr** – magister noviciorum: výchova a vzdělání noviců
- **Zpovědník** – **confessor** (confessio lat. vyznání), záležitosti víry
- **Kantor** – cantor: chrámový zpěv, péče o knihy

- **Vestiarius** – staral se o oděv (šaty, boty)
- **Fortnýř** – portarius: kontroloval přístup do kláštera (jídlo a ošacení pro chudé)
- **Cellarius** – hospodářský správce kláštera
- **Camerarius** – správce financí (komorník)
- **Bursarius** – péče o pokladnu a příjmy (zásobování)
- **Magister (rektor) curie** – správce hospodářského dvora
- **Infirmarius (magister infirmorum)** – správce klášterní nemocnice
- **Hospitalarius (též magister hospitum)** – správce domu pro hosty
- **Konvrši** – conversi: laičtí bratři (heslo sv. Benedikta: Ora et labora - modlitba a práce)

Sakrální architektura

- Stavební podoba klášterů (claustrum) se vyvíjela postupně.
- **Dispozice** – základní schéma rozmístění jednotlivých objektů má podobu benediktínských klášterů, které od okolního světa oddělovala zeď.
- **Kolonizační stavební provizória:**
- **Dřevěná zástavba** – je předpokládána u každého kláštera
 - jde o torza rozsáhlých budov nesoucích mladohradištní znaky (dřevěné nosné kůly nebo zahloubené objekty s kůlovou konstrukcí)
- **Břevnov** – kamenné stavby kostela s konventem měly pravděpodobně dřevěné předchůdce, které se však dodnes nepodařilo nalézt
 - k nejstarším kamenným stavbám náleží východní krypta baziliky včetně východního chóru a části bočních lodí.

Sakrální architektura

- **Ostrov** – dřevěné stavby budované domácí technikou sloužily 200 let
 - zbytky dřevěného kostela pod pozdější románskou bazilikou, severně dřevěné příbytky, které respektovaly pozdější románský a gotický rajský dvůr
 - zánik dřevěných staveb po požáru v r. 1137, pak klášter kamenný, který zachoval stavební schéma dřevěného předchůdce (princip stabilitatis loci)
 - jako první byla budována bazilika (až do konce 1/3 13. stol.)
 - severně baziliky s hroby konventu vznikla nová klauzura
- **Sázava** – 100 až 200 let dřevěný
 - 11. stol.: nahrazen kamennými objekty
 - původní kostel byl dřevěný (v místě chóru), kolem dřevěné budovy
 - jižně východní křídlo klauzury, které sestávalo z velké dřevěné budovy (6 x 12 m)
 - kamenný chrám, který nahradil dřevěný, byl vysvěcen v roce 1095 a stavebně byl dokončen r. 1161
 - v sev. zahradě: laické sídliště (služebníci); v již. zahradě: pohřebiště

Půdorysné schéma kláštera

- **Benediktíni** – vypracovali model kláštera jako promyšleného stavebního celku s dispozicí budov určených pro potřeby řeholních společenství
 - 9. stol.: stavební podoba (kánon) podle kláštera v st. Gallen
kamenná projekce duchovního programu
ustálené stavební schéma převzaly cisterciácké kláštery i další řády.
- **od 12. stol.** – nový přístup, nerozlišující mezi budovami významnými a méně důležitými
 - **hospodářské dvory (grangie):** práce byla chápána jako jiná forma modlitby, proto se o dvůr se pečovalo stejně jako o svatostánek
- **Benediktínské kláštery** – strohé bez vnějších ozdob, bez obrazů (zakázala generální kapitula, jen P. Marie)
 - měla do nich přístup veřejnost – o poutích.
- **Cisterciácké kláštery** – byly pro veřejnost uzavřené.

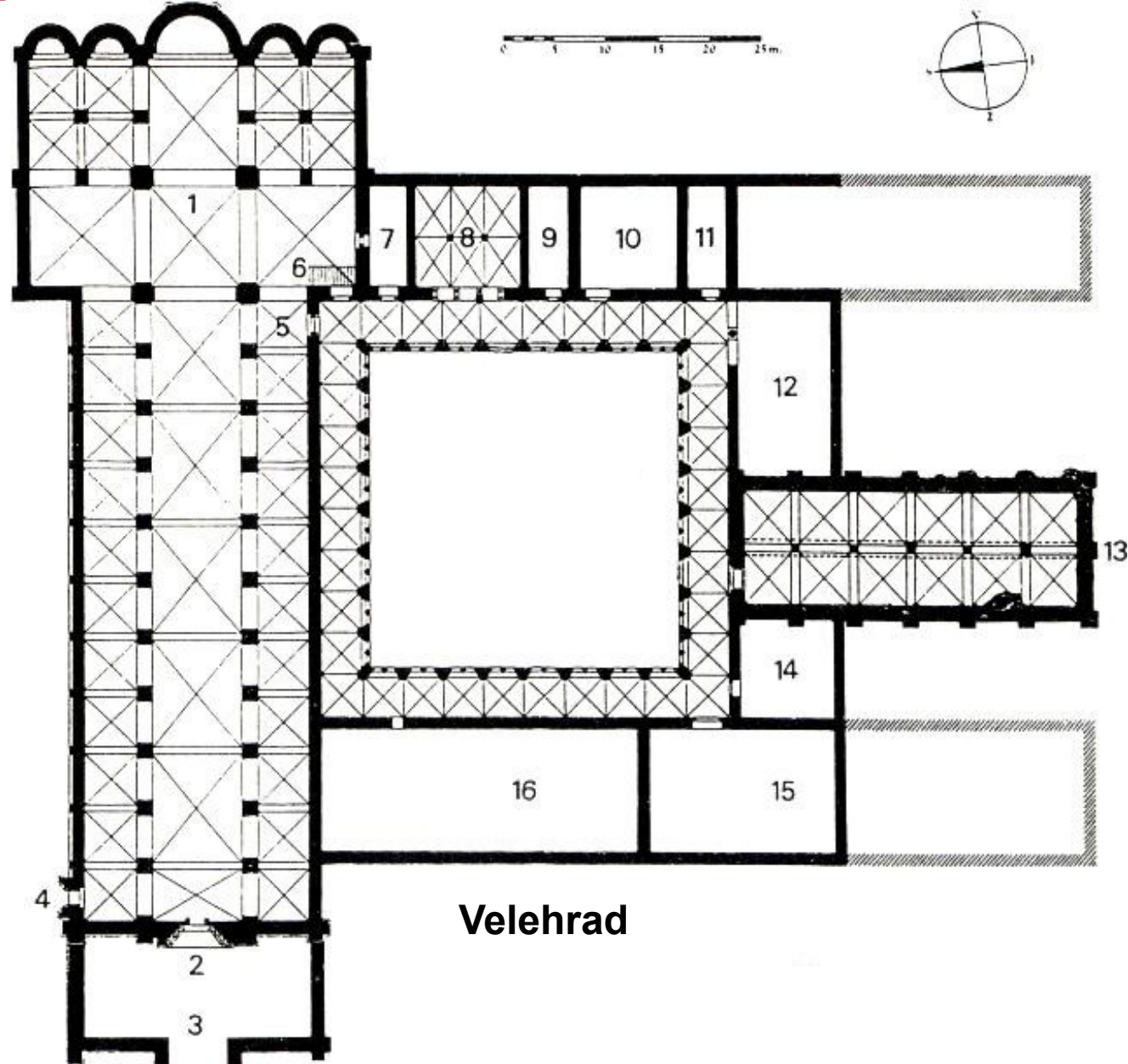
Opatská kaple ve Zlaté Koruně

Půdorysné schéma kláštera

- **Klášter** – duchovní rovina: představoval Boží dům, kde přebývá Ježíš Kristus (modlitby, meditace)
 - fyzická rovina: architektonický soubor objektů sloužících mnišské komunitě
 - navržen tak, aby byl nezávislý a soběstačný
- **Bazilika** – ústřední objekt: většinou trojlodní s apsidami na východě a věžemi na západě (vstup)
 - **půdorys**: latinský kříž s transeptem a chórem (někdy oddělen lettnerem)
 - V: kněžiště s oltářem: chórová část (mnišská)
 - Z: u vchodu (konvršská)
 - z jižní strany přiléhala **klausura**: uzavřené klášterní prostory určeny pouze pro členy řádu

- **Konvent**
 - budovy klausury (uzavřené části kláštera pro veřejnost) označené podle mnišského společenství
 - dům opata, dům pro hosty, špitál, dvůr
 - **rajský dvůr:** většinou pravoúhlý
 - kolem **křížová chodba** (ambit) zajišťující spojení jednotlivých částí konventu
- a) část mnišská**
 - **kapitulní síň:** shromažďovací místnost
 - **dormitář:** ložnice (později jednotlivé cely mnichů)
 - **reflektář:** jídelna
 - **klefaktorium:** ohřívárna (často jediná v klášteře)
 - **parlatorium:** hovorna
 - **cellarium:** sklad potravin
- b) část konvršská** – v konventu nebo samostatně v hospodářském dvoře

Půdorysné schéma cisterciáckého kláštera:

- 1 – Klášterní kostel,
- 2 – Západní průčelí kostela (vchod)
- 3 – Předsíň kostela
- 4 – Severní portál do trojlodí
- 5 – Vchod z křížové chodby do kostela
- 6 – Schodiště z kostela do dormitoria
- 7 – Sakristie
- 8 – Kapitulní síň
- 9 – Schodiště do dormitáře mnichů?
- 10 – Hovorna (parlatorium)
- 11 – Průchod
- 12 – Ohřívárna (kalefaktorium)
- 13 – Jídelna (refektorium)
- 14 – Kuchyně
- 15 – Refektář konvršů
- 16 – Ložnice konvršů (dormitorium)